

ALTAY TÜRKÇESİNDEKİ *-p al-* ARTFİİLİNE DAİR NOTLAR

Eyüp BACANLI*

Özet: Makalede, Altay Türkçesindeki *-p al-* artfiilinin işlevsel alanı irdelenmektedir. Dilbilgisi araştırmalarında şeklin işlevi “kendi yararına iş” bildirme olarak tarif edilmekle birlikte, söz konusu şekil, fail/kontrol ve eylemin başlangıç sınırı ile kısmî gerçekleşmesi gibi kalmışsal işlevlerin taşıyıcısıdır. Bu anlamlar bilişsel dilbilimin verileri çerçevesinde ele alınmaktadır. Son olarak, şeklin kiplik kapsamındaki yeterlilik işlevi incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: “almak” fiili, kalmış, fail, kısa sürelilik, yeterlilik

Notes on -p al- postverb in Altay Turkic

Abstract: In this paper, functional domain of the *-p al-* postverb is examined. Although the function of the form is defined as “self-benefactive or subject version” in grammatical studies, the form expresses agency and actional meanings as inchoative and delimitative. These readings are dealt with in the frame of cognitive linguistics. Finally, function of capability in the scope of modality is analyzed.

Keywords: verb “take”, actionality, agency, delimitativity, capability.

1. Giriş

Altay Türkçesi, Güney-Batı Sibirya’daki Özerk Altay Cumhuriyeti’nde, nüfusları 65.000 civarında olan Altay Türkleri tarafından konuşulan edebi bir Türk dilidir. Bu makalede, Altay Türkçesindeki *-p al-* artfiil yapısı ele alınmaktadır. Artfiiller, Türk lehçelerinde ünlüyle biten A veya ünsüz durakla biten B zarf fiillerinden biriyle birleşen ve eylemi yapılaş tarzı bakımından niteleyen yardımcı fiillere verilen addır (bk. Johanson 2004: 181; Ağcağül 2004: 5; Gökçe 2007: 1-2). İlgili literatürde *-p al-* artfiil şekli genellikle “eylemin öznenin yararına yapıldığını veya eylemden öznenin doğrudan etkilendiğini bildirir” şeklinde tanımlanır (Grammatika Altayskogo Yazıka 1869: 188; Rachmatullin 1928: 5; Dırenkova 1940: 191; Baskakov 1947: 261; Tıbıkova 1966: 42; Anderson 2001: 253; 2004: 190-200). Bununla birlikte, bu merkezi anlamın dışında ve onunla ilgili olarak *-p al-* artfiili; başlangıç sınırı, fail, kısa süreliğine gerçekleşen iş gibi anlamlar da bildirir. Şeklin, Güney-Batı Sibirya Türkçelerindeki kullanımını inceleyen Anderson, onun “bazı fiillerle daha sık kullanıldığını, ancak herhangi bir fiille de serbestçe birleşmesinin mümkün olduğunu” belirtir (2001: 248; 2004: 191). Oysa şeklin,

* Yard. Doç. Dr., TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi.

gerek yarar gerekse başlangıç sınırı ve fail bildirme özelliği, onun her fiille serbestçe birleşmesine engel teşkil eder. Şeklin kullanım sınırları ve şartları bu çalışmada genişçe ele alınacaktır.

-*p al-*, içerdiği *al-* fiili yüzünden bazı dilbilgiselleşme kalıpları için uygun mecazlar sunar. Öncelikle, tespit edilen anlamların mecazlar yoluyla nasıl kavramlaştırıldıklarını anlamak için *al-* fiilinin anlam alanı üzerinde durmak yararlı olacaktır. Bilindiği gibi ALMA eylemi (iş), VERME eylemiyle (işyle) doğal bir ilişki içindedir.

VERMEK fiilini konu alan kitabında Newman, *vermek* ↔ *almak* (GIVE ↔ TAKE) fiillerinin anlam alanlarıyla ilgili ilginç tespitlerde bulunur. Vermek fiiliyle ilgili tespit ettiği dört anlam alanından konumuzla ilgili olan ikisi şöyle özetlenebilir: “i. *Kontrol alanı*: Kontrol alanında veren kişi, verme eylemine konu olan nesneyi başlangıçta kontrolü altında tutan kişidir. Alan kişi ise, bu kontrolü verme eyleminin sonunda üzerine alan kişidir. ii. *İnsan ilgisi alanı*: Alan ve veren kişiler arasındaki ilişkiler açısından verme eyleminin sonunda alan kişi lehine gerçekleşen bir durum ortaya çıkar” (Newman 1996: 33-59, 131; krş. Gökçe 2007: 123-124). Bu iki anlam alanıyla ilgili dilbilgisel işlevlerin Altay Türkçesi de dâhil, şeklin kullanıldığı Türk lehçelerindeki *-p al-* artfiil yapısıyla ifade edildiği görülmektedir. Bu çalışmada, söz konusu şeklin diğer Türk lehçelerinde de görülen kısa süreli (delimitative) iş ve yeterlilik bildirimi gibi diğer işlevleri üzerinde de durulacaktır.

2. Kendi yararına (self-benefactive) iş bildirimi

Bu işlev, yabancı literatürde ‘subject version (özneye dayalı yorum)’, ‘self-benefactive (kendi yararınalık)’ (Anderson 2001; 2004), ‘egotive (benlikçi)’ (Nasilov 1989: 169) veya ‘adressive (adres gösterici)’ (Şamina 1995: 34, 38) olarak adlandırılır. ALMA eylemi, yukarıda da belirtildiği gibi insanın kendi yararına yaptığı işi belirtmede kullanılabilecek uygun mecazlar sunan bir alt anlama sahiptir. Nitekim, Türk lehçelerinin çoğunda *-p al-* kendi yararına iş bildirmede özelleşmiştir (Baskakov 1952: 380; Yuldaşev 1965: 83-84; Grammatika Xakasskogo Yazıka 1975: 185; Rassadin 1978: 154; Anderson 2001; 2004; Rentzsch 2006: 198; vd.). Bu dilbilgiselleşme kalıbı Türkçeye özgü olmayıp, Urdu, Marathi, Bengal gibi Hint dillerinde de görülmektedir (Pardeshi 2001: 102, 105-106; Butt & Geuder 2003).

Altay Türkçesinde özellikle dönüşlü fiiller, öznenin eylemden yarar sağladığını veya doğrudan etkilendiğini bildirmek için bu artfiille sıkça birleşirler: *tıydınıp al-* “kuvvet toplamak”, *beletenip al-* “hazırlanmak, hazırlık yapmak”, *ćununıp al-* “yıkılmak”, *ćabınıp al-* “örtünmek”, *suranıp al-* “rica etmek”, vb. Bazı geçişli fiiller de yarar bildirimi için bu şekilde birleşirler: *karuuldap al-* “gözetlemek”, *kıçırıp al-* “çağırarak”, *taldap al-* “seçmek”, *tudup al-* “kavramak” vb. Geçişsiz fiiller de bu fiille yarar ve kontrol bildirimi için kullanılabilir: *çığıp al-* “(yukarı,

ALTAY TÜRKÇESİNDEKİ -p al- ARTFİLİNE DAİR NOTLAR

ağaca vb.) çıkmak”, *çedip al-* “(birine arkasından) yetişmek”, vb. Bu sonuncu gruptakilerde yeterlilik çağrışımını görmek de mümkündür. Yarar işlevine örnekler:

(1) *Kara çanakta kezik kuru taarlardı çabınıp algan uyuktay bergen çattı.* (AKIS 122)

Kara, kızakta bazı boş çuvalları (**üzerine**) **örtünmüş** ve uykuya dalmıştı.

(2) *Attardıñ tuygaktarın çimjak nemele orop alalı, tibirti ugulbas.* (Ö 69)

Atların toynaklarını yumuşak şeylerle **saralım**, ses duyulmaz.

(3) *Maral sananıp turala, onoñ armakçıda adın çeçip, eertep aldı.* (AKIS 54)

Maral biraz düşündü ve sonra kementle bağlanmış atını **çözüp, eyerledi.**

Yarar anlamı sözlük birimselleşmeye (lexicalization) de katkıda bulunur. Örneğin *iştep al-* (harf. *çalışıp al-*) eylem ibaresi (actional phrase), “emeğin karşılığında (para, giysi, yiyecek gibi şeyler) kazanmak” anlamında bir ibare fiili (phrasal verb) hâline gelmiştir.

(4) *Köörkiylerdiñ çadın-çürimi koomoy do bolzo, ayına kajızı la çüs on - çüs çirme salkovoydoñ iştep algılaytan emtir.* (AK 50)

Zavallıların hayat koşulları kötü olsa da, ayda her biri yüz on, yüz yirmi ruble **kazanabiliyorlarmış.**

Altay Türkçesinde -p al- ve diğer artfiillerle kurulan pek çok eylem ibaresi de kalıplaşarak ibare fiili hâline gelme yolunda ilerlemektedir. Örneğin, *çuu-* “yığmak” fiilinden türetilen ve “toplamak, bir araya getirmek” anlamındaki *çuu al-*, *çeñ-* “yenmek” fiilinden türetilen ve “zafer kazanmak” anlamındaki *çeñip al-*, *tut-* fiilinden türetilen ve “kavramak” anlamındaki *tudup al-* ve *biçi-* “yazmak” fiilinden türetilen “not etmek” anlamındaki *biçip al-* gibi birleşik fiiller, ibare fiili hâline gelmiştir veya gelmek üzeredir. Bu ibare fiillerinin belirtilen anlamları kazanmasında veya düzenli olarak bu anlamlarda ortaya çıkmalarında, hiç şüphesiz, Rusçadaki zengin kılınışsal ayrımların da etkisi vardır. İki dilli Sibirya Türkleri, konuşurken sıklıkla Rusça düşünüp anadillerinde söyleme eğiliminde oldukları için bazı artfiilli yapılar, zamanla Rusçadaki bazı fiillerin karşılığı hâline gelmektedir.

Yukarıdaki ibare fiilleri, görüldüğü gibi temel fiilin anlam alanıyla yakından ilgili olmakla birlikte, daha özel eylem türleri belirtme bakımından temel fiilden ayrılırlar. Kendi yararına anlamı, örnekseme yoluyla ilginç ibare fiillerinin oluşmasına da kapı açabilir. Örneğin “satın almak” anlamına gelen *sadıp al-* ibaresi, asla “kendi yararına satmak” anlamına gelmez. Bu durum, söz konusu ibarenin,

SATIN ALMA eylemini belirtmek için bağımsız bir sözlük birim hâline geldiğini de göstermektedir. İbareleşme, kullanım sıklığı ve kavramsal bağdaştırmayla paralel gelişen bir olgudur. Örneğin aşağıdaki cümledeki *sananıp al-* (harf. *düşünüp al-*) eylem ibaresi, temel fiilin anlamını belirli bir alt anlama doğru yönlendirmektedir. Cümlede bağlam gereği meydana gelen “karar vermek” anlamının bu eylem ibaresiyle zaman içinde özdeşleşmesi neticesinde, yeni bir sözlük birim ortaya çıkabilecektir.

(5) *Kazakpay koylordı çedenge şaap, çadıp amıranar dep sananıp aldı.* (AÇ 2000 174: 6)

Kazakpay koyunları ağıla kapayıp, yatıp dinlenmeye **karar verdi**.

3. Kısa süreli (delimitative) iş bildirimini

Pek çok Türk lehçesinde *al-* yardımcı fiilinin kısa süreli veya kısmen gerçekleşmiş bir işi bildirdiği Türkologlarca haber verilmektedir (Xaritonov 1960: 77-78, 100; Yuldaşev 1965: 83; Ganiyev 2003: 110). *-p al-* artfiilinin bu işlevi, Altay Türkçesi bağlamında Tıbıkova tarafından da tespit edilmiştir (1966: 42). Bu işlev, yardımcı fiilin kendi yararına yapılan iş şeklindeki alt anlam alanıyla ilgilidir. Bir işin kendi yararına yapılması, onun kısa süreli tezahürüyle ilişkilendirilebilir. Yani, “eylemden birazcık almak” şeklinde bir mecaz bu anlamın oluşmasında etkili olmuş olabilir. Örneğin bu anlam, *uyuktap al-* “biraz uyumak, kestirmek”, *tañkılap al-* “(bir tane veya bir müddet) sigara içmek”, *ayıldap al-* “(kısa süreliğine) misafir olmak” gibi eylem ibarelerinde düzenli olarak ortaya çıkar. Bununla birlikte bağlama göre bazı eylem ibareleri, hem kısa süreli işi hem de doyuncaya veya daha doğru ifadeyle tatmin oluncaya dek yapılan işi bildirmek için kullanılabilir. Özellikle bu ikinci anlamın oluşması için *toyo* “doyuncaya dek” tümlecine ihtiyaç duyulur. Aksi takdirde şeklin kullanımı, ‘kısa süreli iş’ olarak yorumlanacaktır. Yukarıdakilerin yanı sıra aşağıdaki eylem ibarelerinin de genellikle kısa süreli işi bildirdiği görülür: *sakıp al-* “(birini/bir şeyi) beklemek”, *çügürüp al-* “biraz koşmak”, *uçup al-* “biraz uçmak”, *bazıp al-* “biraz yürümek” *tınp al-* “biraz hava almak”, *ajanıp al-* “biraz yemek yemek”, *kuuçındajıp al-* “biraz konuşmak”, *çırgap al-* “biraz eğlenmek”, *oynop al-* “biraz oynamak”, *içip al-* “biraz içmek” vb. Örnekler:

(6) *Kargan uy saaçı birde uulu uyuktap alzın dep, tabış etpeske albadanat, birde ol oygonzın dep, ayak-kazandı kalıradıp iyer küüni kelet.* (AK 162)

İnek sağan yaşlı kadın, bir yandan ‘oğlum **biraz uyusun**’ diye gürültü çıkarmamaya çalışıyor, bir yandan da ‘uyansın artık’ diye kap kacağı takırdatmak istiyor.

ALTAY TÜRKÇESİNDEKİ -p al- ARTFİLİNE DAİR NOTLAR

(7) *Akırzañ. Bolor, ulus körbözin. Tuura bazıp alalı.* (AK 129)

Bekle. Yeter, insanlar görmesin. **Biraz** kenara yürüyelim.

(8) *Pastuxtar çaylap alala, atana berdiler.* (AKIS 62)

Çobanlar **çaylarını içip (bir süre çay içip)** yola çıktılar.

Kısmen gerçekleşme bildiren yukarıdaki örneklerin yanında, işin tatmin olana dek yapıldığını gösteren örneklere de rastlamak mümkündür:

(9) *Suunu toyo içip algan çerdii içi tostoyıp kalgan çattı.* (AKIS 9)

Suyu **doyuncaya dek içen** toptrağın içi kabarmış haldeydi.

(10) *Bot, kör turaar ba, uuldar. Bogo toyo ajangılap algan emtir, bu küllükteriiñ. Bu çel çadıırı, etti-eştü, aş-kursaktu boltır bırlarlar.* (KÇ-II 89)

İşte, görüyor musunuz, arkadaşlar. Burada **doyana dek yemek yemiş** bu alçaklar. Deri zarı var burada. Yanlarında et ve yemek de varmış bunların.

(11) *Udabas Uzanoviç ‘toyo’ lo biçiniñ aldı oşkoş. Biçigen stranitsaların açıp köröt.* (AK 49)

Udabas Uzanoviç, **doyuncaya dek yazdı** (< yazmaya doydı), anlaşılan. Yazdığı sayfaları açıp inceliyor.

4. Başlangıç sınırı bildirimini

-p al- artfiil şekli, anlam alanıyla ilgili olarak kendi yararına iş bildiriminin dışında fail ve kontrol bildirme işlevi de görür. Kendi yararına iş bildirimi, -p ber-artfiiliyle karşıtlık ilişkisi içindeyken, kontrol bildirimini de -a ber- artfiiliyle karşıtlık ilişkisindedir. Bugüne kadar yapılan araştırmalarda karşıtlığın genellikle -p ber- üzerinden kurulması, -p al- artfiilinin eksik açıklanmasına yol açmıştır. Kontrol bildirimini sayesinde, özellikle bazı başlangıç sınırlı eylem ibareleriyle kullanıldığında eylemin başlangıç sınırını kodladığı görülmektedir. Literatürde bu işlev bitiş bildirme şeklinde açıklanır. Rachmatullin (Arat), artfiilin bir “bitiş eylemi bildirdiğini” belirtir ve örnek olarak *Ayıldıñ ulaazına çadıp aldı* “Evin yanına yattı (uzandı)” cümlesini verir (1928: 6). Ancak, görüldüğü gibi bu cümlede YATMA eyleminin bitışı değil başlangıcı (yani yere yatma) belirtilmektedir. Benzer bir şekilde Drenkova da artfiilin bu sınır bildirme işlevini, “ayrıca eylemin bitmişliğine işaret eder” şeklinde belirtir (1940: 191). Drenkova’nın verdiği örnekler, yarar bildirimini ilişkili olduğu için başlangıç ve bitiş sınırı şeklinde bir ayrıma gidilmemiştir.

Bazı fiillerin, başlangıç ve durum şeklindeki birbirine yapışık iki eylemi bildirme özelliği, kılınıyla ilgili ilk tasnif olan Vendler’in çalışmasından beri

bilinmektedir. O, İngilizcedeki *see*, *know* ve *understand* fiillerinin sözdizimsel olarak hem durağan durumun başlangıcını (inchoative) hem de durağan durumun kendisini (state) bildirdiğini tespit etmiştir (1957: 153-158). Daha sonra İsveçli Türkolog Johanson, Türkiye Türkçesindeki görünüşü incelediği çalışmasında *initiotransformative* adını verdiği pek çok fiilin hem durağan durumun başlangıcı hem de durağan durumun kendisi için kullanılabilirliğini tespit etmiştir (1971: 212-218). Terim, Türkiyeli Türkologlarca daha sonra “ön sınırı vurgulayan” (Uğurlu 2003: 128), “ön dönüşümlü” (Gökçe 2007: 15, 74) gibi adlarla karşılanmıştır. Bireysel Türk lehçelerinde sayısı 30 civarında olan bu tür fiiller, Altay Türkçesinde de mevcuttur (Bacanlı 2008).

Altay Türkçesinde *-p al-* artfiili, başlangıç sınırlı fiillerin dinamik olan başlangıç evresini belirler. Bunlar bir faili; yani kontrol, güç ve irade sahibi bir öznenin aktif katılımını gerektiren eylemlerdir. ALMA eylemi yapılırken, alıcı bir nesneyi kontrolü altına alır. Dolayısıyla nesneye sahip olma ve kontrol, nesneyi almakla başlamaktadır. *al-* fiiliyle ilişkili olan bu mecaz, fiilin dilbilgiselleşme sürecinde ‘eylemin kontrollü olarak icra edilmeye başlandığını’ bildirmek için araçsallaştırılmıştır. *-p al-* artfiil şekliyle oluşturulan başlangıç sınırlı eylem ibarelerini Türkiye Türkçesine tercüme etmek bazen zor olabilmektedir. Bunun altında, *hastalan-*, *ayağa kalk-*, *giyin-*, *kuşat-* gibi birkaçı dışında başlangıç eylemlerinin çoğunun Türkiye Türkçesinde kavramsallaştırılmamış olması yatar. Altay Türkçesinde, başlangıç sınırlı fiillerden *cat-* “yatmak”, *otur-* “oturmak”, *tur-* “ayağa kalkmak + ayakta durmak”, *kiy-* “giyinmek + giymek”, *çölön-* “yaslanmak”, *tayan-* “dayanmak”, *çajın-* “saklanmak”, *tut-* “kavramak + tutmak”, *korça-* “kuşatmak + (etrafını) sarmak/çevirmek”, *min-* “binmek” ve *bil-* “bilmek” sözlük birimleri *-p al-* artfiiliyle birleşebilirler. Bunlardan *bil-* hariç diğerleri, durum başlangıcı niteliğindeki bir pozisyona geçmek için bir faili ima ederler. *bil-* fiilinin karşıladığı eylemlerden başlangıç eylemi ise a) “bilir hâle gelme, öğrenme” ve b) “akıl erdirmeye, anlama” şeklinde ortaya çıkar ve bunlar artfiilin ‘yarar’ anlamıyla örtüşür. Yarar bildiriminde dönüşlü ve geçişli fiillerle birleşen artfiil şekli, başlangıç sınırını belirlemek için çoğunlukla geçişsiz fiiller üzerinde işlem yapar. Bununla birlikte başlangıç sınırlılardan *bil-*, *kiy-*, *korça-*, *tut-* fiilleri geçişlidir.

Durağan durum başlangıcı (inchoative) niteliğindeki eylemler şunlardır: *çadıp al-* “(bir yere) yatmak”, *oturıp al-* “(bir yere) oturmak”, *çölönüp al-* “yaslanmak, yaslanma pozisyonuna geçmek”, *tayanıp al-* “dayanmak, dayanma pozisyonuna geçmek”, *çajınıp al-* “(bir yere) saklanmak”, *korçap al-* “(bir şeyin etrafını) sarmak, kuşatmak”, *turup al-* “ayağa kalkmak”, *kiyip al-* “giyinmek, üzerine geçirmek”, *tutup al-* “kavramak”, *bilip al-* “anlamak, akıl erdirmek”. Bunların dışında şekil, bir de faaliyet başlangıcı (ingressive) bildiren *minip al-* “binmek, binme pozisyonuna geçmek” birleşik fiilinde ortaya çıkar. Görüldüğü gibi türemiş eylem ibarelerinin çoğu yeni bir pozisyona geçmeyi, yeni bir duruşu bildirmektedir. *minip al-* hariç hepsinin ortak özelliği ise, bir durum değişimine (change of state) işaret etmeleridir.

ALTAY TÜRKÇESİNDEKİ -p al- ARTFİİLİNE DAİR NOTLAR

Yukarıdaki Altayca eylem ibarelerinden *turıp al-*, *kiyip al-*, *korçap al-*, *tudup al-* sözlük birimleri, Türkiye Türkçesinde kavramsallaştırılmıştır. Bunların karşılığı “ayağa kalmak”, “giyinmek”, “kuşatmak”, “kavramak” gibi bağımsız sözlük birimlerdir.

(12) *Ömöliktiñ çilbirdeş tudup alganı çakşı. Anañ öskö at baratan.*
(AK 84)

Ömölük'in çilbiri **kavraması** (< **tutmuş** olması) iyi oldu. Aksi takdirde at gidecekti.

(13) *Çarkin çatkan érineñ tura çügürdi. ... Tıñdalandı la tıñdalandı. Onoñ tereñ tıñıp iyele, tokınga oyto çadıp alat.* (AK 89)

Çarkin yattığı yerden ayağa fırladı. ... Epey kulak kabarttı. Sonra, derin nefes alıp, eyer bezine tekrar **yattı** (< **yatıyor**).

(14) *Ol uzun bojódoñ tudunala, attıñ kiyninde éos eşkinde çalbak agaşka turup alat.* (AK 104)

O, uzun dizginden tutup, atın arkasındaki tırmığın üstündeki kütüğe **dineldi** (< **dineliyor**).

(15) *Çarajın kaykaardan ozo çañ-kılıgın bilip alar.* (Altay atasözü)

Güzelliğine hayran olmadan önce, huyunu-suyunu **öğrenmeli** (< **bilmeli**).

-p al- artfiil şekli, bütün başlangıç sınırlılarla serbestçe birleşemez. Örneğin fail bildirmeyen *kayka-* “hayrete düşmek + hayret etmek”, *kunuk-* “üzüntüye kapılmak + üzgün halde bulunmak”, *süün-* “sevinmek” gibi başlangıç sınırlılarla birleşemez. Artfiil gerçi, fail bildirmeyen başlangıç sınırlılardan *uyukta-* “uykuya dalmak + uykuda bulunmak” fiiliyle birleşebilir ama 3. bölümde de belirtildiği gibi bu birleşme kısa süreli işi bildirir. Fail bildirme, -p al- artfiilinde o kadar belirgindir ki, faile karşı tarafsız olduğu için -a ber- ve -p kal- artfiilleriyle birleşen *bol-* fiili bile, eğer fiilin işaret ettiği eylemin birinci evresi bir gayret neticesinde gerçekleşiyorsa, -p al- ile birleşir. Örnek:

(16) *Boynıñ kara mekelerile çurtsovettiñ predsedateli bolup alala, bisti sotsializmge braatkan el-çondu, iç çanınañ kemirerge umzangan Bayçürek bazılğan.* (Ozonova 1999: 19)

Kendi sinsi hileleriyle köy kurulunun reisi **hâline gelerek** (< **olup**), bizi, sosyalizmi tercih eden halkımızı içinden kemirmeye yeltenen Bayçürek imha edildi.

-p al- artfiiliyle -a ber- artfiili arasındaki bu zıtlık, tam tersi durumlarda da geçerlidir. Başlangıç evresi fail ima ettiği için genellikle -p al- ile birleşen *çat-*, *tur-*, *otur-*, *çajın-* gibi fiiller, eğer bağlamda dikkatsizce, kendiliğinden veya şuarsuzca

yapılan bir eylem söz konusuysa *-a ber-* artfiiliyle birleşirler. Böylece, fail bildirimi bakımından tarafsız olan ve hatta bazen hayvanlar ve cansız varlıklar tarafından icra edilen eylemler için *çada ber-*, *tura ber-*, *otura ber-*, *çajına ber-* gibi durum değişimi bildiren eylem ibareleri görülebilmektedir. Aşağıdaki örnekte, *bol-* fiilinin aksine, başlangıcı genellikle fail bildiren *çat-* fiili, baygın konumdaki bir özne tarafından gerçekleştirildiği için *-a ber-* artfiil şekliyle birleşmektedir:

(17) *Ömölük nökörin çeberlep-çektep, çeñil kuçaktanala, ekelip çerge araay saldı. Çarkın serüün, tımık çerdi çakşızınıp, amırzınıp, çada berdi.* (AK 176)

Ömölük arkadaşını itinaıyla, usulca kucaklayıp getirdi ve yere yavaşça bıraktı. Çarkın, serin ve sakin toprağa, mutlu ve huzurlu bir şekilde **yattı**.

Fail veya kontrol, cümlede ayrıca, *çazap* “itinaıyla”, *keze* “kasıtlı olarak”, *laptap* “dikkatlice”, *bek* “sıkıca, kuvvetlice” gibi fail zarflarıyla ve *albadan-* “gayret etmek, çabalamak” *küünze-* “istemek” gibi fiillerle açık seçik belirtilebilir. Örnekler:

(18) *Raykomnıñ kaçızı kıymıktanıp, oturgıjına çazap oturıp alat.* (AK 147)

Raykomun başkanı, kımıldandı ve sandalyesine **itinaıyla oturdu** (< **oturuyor**).

(19) *Ooruzın kanay emdeer, çazap ugup, bilip alar kerek.* (AK 122)

Hastalığını nasıl tedavi edeceğimizi, **dikkatlice** dinleyip **öğrenmemiz/anlamamız** gerek.

(20) *Çıñkıs eki kolıla uuldu boyınay tuuraladarga albadanat. Çe Ömölük bek tudup alğan.* (AK 129)

Çınkıs iki eliyle delikanlıyı kendinden uzaklaştırmaya çalışıyor. Ama Ömölük **sıkı kavramıştı** (< **tutmuştu**).

(21) *Aydın buttarın çıktu oromıştarla çik etire oroylo, sook sopoktorın, arga çokto, albadanıp kiyip aldı.* (AK 76)

Aydın, ayaklarını nemli dolakla epey sık sarıp, soğuk çizmelerini, çaresizce, **çabalayıp giyindi**.

5. Bitiş sınırı bildirimi

Yukarıda Rachmatullin (Arat) ve Dırenkova'nın *-p al-* artfiil şeklinin “bitiş sınırı bildirir” şeklindeki değerlendirmelerine yer verilmiş (Rachmatullin 1928: 6; Dırenkova 1940: 191) ve bu işlevin genellikle başlangıç sınırı bildirimi şeklinde gerçekleştiği aynı bölümde açıklanmıştı. Bununla birlikte yarar ve kısa süreli iş

ALTAY TÜRKÇESİNDEKİ *-p al-* ARTFİLİNE DAİR NOTLAR

bildirimlerinin bir bitişe işaret ettiği söylenebilir. Öncelikle yarar bildirimini dikkate alındığında görülmektedir ki *-p al-* şekli genellikle tek bir eylemin yapılmasını bildirmektedir. (4) numaralı örnekteki *iştep al-* “para kazanmak” eylem ibaresi hariç diğer beş örnekte eylemin bir kereye mahsus öznenin yararına yapıp bitirildiği apaçık görülmektedir. Kısa süreli iş bildirimleriyle ilgili örneklere bakıldığında ise eylem ibareleri zahiren bir bitişe işaret etmezler, ancak bunlar eyleme zamansal bir sınır isnat etmektedir. Nitekim Rusçada *po-* önekiyle kurulan ve kısa süreli iş bildiren pek çok fiil, Rus dilbilimci Şelyakin tarafından bitiş sınırlı fiiller sınıfına dâhil edilmektedir (1987: 80; 2007: 154). Demek ki, *-p al-* artfiili, başlangıç sınırından başka, yarar ve kısa süreli iş anlamları sayesinde eylemi bitiş sınırlı hâle de getirmektedir.

6. Yeterlilik işlevi

al- yardımcı fiili Türk dillerinde yeterlilik bildiren bir yardımcı fiil olarak da kullanılmaktadır. Aslında *al-* fiilinin yeterlilik işlevi Türk lehçelerinin çoğunda görülen bir özelliktir. Tatar, Başkırt, Kazak, Karakalpak, Tıva gibi Türk lehçelerinde ünlü zarf fiille kurulan *-A al-* artfiil şekli yeterlilik bildiriminde özelleşmiştir (Baskakov 1952: 381; Şçerbak 1981: 99-100; Anderson 2004: 184-186). Oysa Altay, Hakas, Şor Türkçelerinde yeterlilik de *-p* zarf fiiliyle birleşen *-p al-* artfiil şekliyle ifade edilir¹.

Altay Türkçesinde *-p al-* artfiil şeklinin bildirdiği yeterlilik, kesinlikle yükümlülük (deontic) kipliği kapsamındaki izinleri ve bilgi (epistemic) kipliği kapsamındaki olasılıkları içermez². Buradaki yeterlilik, bütünüyle öznenin fail konumuna atıf yapan dinamik kiplikle ilişkilidir. *-p al-* genellikle olumsuzluk ekiyle birlikte kullanılır, yani yeterlilikten çok yetersizliği bildirir. Örnekler:

(22) *Töröp çatkan uy, kijini körzö, ıltam töröp albas dep, çaan ulus aydıjatan.* (AK 128)

Doğurmakta olan inek, insan gör(ür)se, çabuk **doğuramaz** diye büyüklerimiz söylüyorlar.

¹ Yeterlilik bildiren *al-* fiiliyle ALMA eylemini bildiren *al-* özdeş olmayabilir. Örneğin, Menges Altay dillerinde görülen ve yeterlilik bildiren ayrı bir *al-* fiilinden söz eder (1968: 153). Menges, aynı yerde, Oğuz grubu dillerindeki *-AmA-* yetersizlik ekinin *al-* fiilinden (< *-a alma-*) geldiğini de belirtir. Ancak Şçerbak, “*al-* fiilinin Oğuz dillerinde yeterlilik ifadesi için kullanılmadığının dikkate alınması gerektiğini” belirtir (1981: 100).

² Türkiye Türkçesinde *-abil-* yapısı dinamik kipliğin bir türü olan yeterlilik (ör. *Ali yüzebilir*) işaretleyicisi olarak bilinmesine rağmen kiplik ayrımları içinde ayrıca yükümlülük ve bilgi kipliği gibi farklı semantik işlevleri yerine getirir. Örneğin yükümlülük kipliği çerçevesinde izin (ör. *Dışarı çıkabilirsin*), bilgi kipliği çerçevesinde olasılık bildirir (ör. *Yağmur yağabilir*).

(23) *Uylar saaytan elbek çabıntulu saraydı, eki-üç turanı bir çılga edip albas. Eki-üç çıl kerek.* (AK 139)

İnek sağılan geniş ve örtülü samanlık ile iki-üç ev bir yıla kadar **inşa edilemez**. İki-üç yıl gerekir.

(24) *Ömölük kenerte turadañ kayıldı. Aydın onu körböy dö kaldı. E-e, kalak la de, ol aydayn degen şüüiltelerin çetire aydıp albaytan emtir...* (AK 165)

Ömölük aniden evden kayboldu. (Annesi) Aydın onu göremeden kalakaldı. Of, kahretsin, meğer, konuşmayı planladığı düşüncelerini sonuna dek **söyleyemeyecekmiş**.

(25) *Çol uzun. Çaş bozu bazıp, çedip albas. Şak onıñ uçun bozunı atka öñörıp alarga kelijet.* (AK 92)

Yol uzun. Minik buzağı **yetişemez**. İşte bu yüzden buzağıyı atın eyerine oturtmak icap ediyor.

(26) *Men sler çokko cürüp albazım!* (AK 98)

Ben sizensiz **yaşayamam**.

İbare fiillerinden olan *çejip al-* “zafer kazanmak, yenmek”, içsel olarak yeterlilik ima eder. Bu yüzden onun olumlu kullanımı yeterlilik olarak algılanabilir:

(27) *Ol emdi bastıra küçin Aydı çejerine uulandırat. Aydı çejip alza, oyto çerge tujüp, kijilikti onoñ arı çür.* (AÇ 15)

O şimdi bütün gücünü Ay'ı yenmeye yönlendiriyor. Ay'ı **yenebilse** (< aya karşı **zafer kazansa**), tekrar yeryüzüne inip, insanlığı daha beter yiyecek.

Genel durum yetersizliği bildirme yönünde olsa bile nadiren olumlu birleşmeyle karşılaşmak da mümkündür:

(28) *Sen le men anay aydıp alar bedis? Kaçan bir kolxoztuñ çaandarına anay aytkanı pa?* (AK 29)

Sen ve ben (eskiden) hiç öyle **konusabilir** miydik? Kolhozun büyüklerine hiç öyle söyledik mi?

Altay Türkçesinde yeterlilik bildiriminde ilginç bazı nüanslar görülür. Yeterlilik, dilde ayrıca *-p bol-*, *-Ar argalu*, *-Ar arga bar*, *-Ar arga çok* ve bir işin nasıl yapıldığını bilmek (know how) yani bir beceriye sahip olmak anlamında *-p bil-* gibi ekleşik (periphrastic) yapılarla bildirilebilir (Ozonova 1999). Bunlar arasında *-p al-* şeklinin semantik bölgesi tam olarak tespit edilememiştir. Ancak cümlelerin tahlili, bu artfiil yapısının genel bir yetersizliği değil, tek bir eylemi gerçekleştirmedeki

ALTAY TÜRKÇESİNDEKİ -p al- ARTFİLİNE DAİR NOTLAR

yetersizliği belirttiğini ve özellikle başlangıç sınırlı fiillerle kullanımlarda iradî yapılan iş anlamı yüzünden gücü yetmek çağrışımının sıklıkla hissedildiğini göstermektedir. Bu çağrışım, elbette, artfilin bildirdiği bir diğer alt anlam olan fail/kontrol alanından kaynaklanmaktadır. Örneğin bir insanın ayağa kalkması ile ayağa kalkabilmesi arasında doğrudan bir ilişki vardır. Bu ilişki yüzünden özellikle olumsuz kullanımlar genellikle yetersizlik olarak algılanır: *turup alba-* “ayağa kalkmamak”, *çadıp alba-* “(yere) yatamamak”, *çajınıp alba-* “saklanmamak”, *bilip alba-* “anlayamamak, akli almamak” vb. Bu durumda eylemin durağan olan ikinci evresi için genellikle -p *bolbo-* yetersizlik yapısının kullanıldığı gözlemlenmektedir: *turup bolbo-* “ayakta duramamak (ayağa kalkmamak değil)”, *çadıp bolbo-* “(yerde, yatakta vb.) yatamamak (yere yatamamak değil)”, *oturup bolbo-* “(yerde) oturamamak (yere oturamamak değil)” vb. Önce şu üç örneği inceleyelim:

(29) *Çoo-o, açu, tartkılaba, men anayda turup albazım.* (AK 156)

Yoo, acıyor, çekiştirme, ben öyle **ayağa kalkmam**.

(30) “Aydın bugün ta nege açınan” – Aydar Adunoviç *bilip albayt.* (AK 63)

“Aydın bugün acaba neye üzüldü”, Aydar Adunoviç **anlam veremiyor**.

(31) *Ol balanıp çüzin körüp albay, buttarın tırmaaçı kiji bolup, eñçeyip turdı.* (AKIS 10)

O, çocuğun yüzünü **gör(e)meyip** (< **görüntüyü yakalayamayıp**), ayaklarını kaşır gibi eğilip duruyordu.

Görüldüğü gibi yukarıdaki örneklerde -p *alba-*, bir eylemin başlangıç evresindeki yetersizliği ifade etmektedir. Oysa -p *bolbo-*, durağan olan ikinci evrenin gerçekleşmesindeki yetersizliği düzenli olarak bildirmektedir.

(32) *Çe bozu turup bolboy, çada tüşti.* (AK 93)

Ama buzağı, **ayakta duramayıp**, birden yere yattı.

(33) *Eki uul ... tokımdarına katap la künge ‘küygülep’ çatkılay berdi. Unçugışpayt. ... Çe, ta neniñ de uçun Ömölük unçukpay, udaan çadıp bolbodı.* (AK 39)

İki delikanlı ... eyerin altına konan beze, yine sıcak güneşin altında yattılar. Ses çıkarmıyorlar. ... Ama her nedense Ömölük sessiz kalarak, uzunca bir süre (**yerde**) **yatamadı**.

Sonuç

al- yardımcı fiili, Altay Türkçesinde, diğer Türk lehçelerinde bildirdiğinden pek farklı bir anlam bildirmez, bununla birlikte artfiilin, kullanım sıklığı ve ibare fiili oluşturma kapasitesi bakımından ileri düzeyde dilbilgiselleştiği belirtilmelidir. Özellikle kılışsal işlevler, yardımcı fiilin fail ve yarar anlam alanlarıyla doğrudan ilişkilidir. Şekil, fail anlamı sayesinde başlangıç sınırını, yarar ve kısa süreli iş anlamı sayesinde de bitiş sınırını belirtmektedir. Birleştiği fiillere yarar veya fail anlamı yüklemekle birlikte, ortaya çıkan fiil birleşmesi zamanla ibare fiili hâline gelmekte, daha özel kavramların bildirilmesinde rol üstlenmektedir. Kiplik işlevi ise bugünkü *al-* fiilinden ziyade, Altay dillerindeki yeterlilik bildiren *al-* fiiliyle ilişkili gözükmektedir. Ancak, çağdaş Altay Türkçesindeki *-p al-* artfiilinin fail bildirme özelliği, Ana Altaycadan beri süre geldiği anlaşılan yeterliliğin içine karışmış durumdadır. Artfiil, yeterlilik bildiriminde de aynı işlevi yerine getiren şekillerden bazı nüanslarla ayrılmaktadır.

Kaynaklar

- AĞCAGÜL, Sevgi (2004), "Grammaticalization of Turkic postverbal constructions", *Orientalia Suecana* 53: 5-14.
- ANDERSON, Gregory D.S. (2001), "Subject version and object version in Tofa auxiliary verb constructions". *Turkic Languages* 5: 245-269.
- , (2004), *Auxiliary verb constructions in Altay-Sayan Turkic*. (Turcologica 51.) Wiesbaden: Harrassowitz.
- BACANLI, Eyüp (2008) "Phase marking on initio-transformative verbs in Altay Turkic". *Turkic Languages* 12/2: 170-186.
- BASKAKOV, Nikolay A. (1947), "Oçerk grammatiki oyrotskogo yazıka", *Oyrotsko-russkiy slovar'*. Moskva.
- BASKAKOV, Nikolay A. (1952), *Karakalpakskiy yazık II – Fonetika i morfologiya*. Moskva: Nauka.
- BUTT, Miriam & GEUDER, Wilhelm (2003), "Light verbs in Urdu and grammaticalization". Eckardt, Regine & Heusinger, Klaus Von & Schwarze, Christoph (eds.) *Words in time: Diachronic semantics from different points of view (Trends in linguistics. Studies and monographs, 143)*. Berlin: Mouton de Gruyter. 295-350.
- DIRENKOVA, N.A. (1940), *Grammatika oyrotskogo yazıka*. Moskva & Leningrad: Nauka.
- GANIYEV, F. A. (2003), *Sposobi deystviya glagolov v tatarskom yazıke*. Kazan': İzd-vo Dom Peçati.
- GÖKÇE, Faruk (2007), *Oğuz Türkçesinde Fiil Birleşmeleri - Tarihsel Ve Karşılaştırmalı Bir İnceleme Denemesi.*, Yayımlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Grammatika Altayskogo Yazıka* (1869), Altay misyonu üyelerince hazırlanmış anonim eser. Kazan.

ALTAY TÜRKÇESİNDEKİ -p al- ARTFİLİNE DAİR NOTLAR

- Grammatika Xakasskogo Yazıka* (1975), Xakasskiy Nauçno-İssledovatel'skiy İnstitut Yazıka, Literaturi i İstorii. Moskva: Nauka.
- JOHANSON, Lars (1971), *Aspekt im Türkischen: Vorstudien zu einer Beschreibung des türkeitürkischen Aspektsystems*. (Studia Turcica Upsaliensia 1) Uppsala: Almqvist-Wiksell.
- JOHANSON, Lars (2004), "On Turkic transformativizers and nontransformativizers". *Turkic Languages* 8: 180-190.
- MENGES, Karl H. (1968), *The Turkic languages and peoples. An introduction to Turkic studies*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaiica 42.) Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- NASILOV, Dmitriy M. (1989), *Problemi tyurkskoy aspektologii – Aksional'nost'*. Leningrad: Nauka.
- NEWMAN, J. (1996), *Give: A cognitive linguistic study*. Mouton de Gruyter. Berlin.
- OZONOVA, Ayana A. (1999), *Modal'niye analitiçeskiye konstruksii altayskogo yazıka*. Avtoref. diss. kand. filol. nauk. Novosibirsk.
- PARDESHI, Prashant (2001), "The explicator compound verb in Marathi: Definitional issues and criteria for identification". http://www.lit.kobe-u.ac.jp/linguistics/KPL/index_e.html
- RACHMATULLİN, Gabdul-Raschid (1928), *Die hilfsverben und verbal-adverbien im Altaischen*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde: Weimar.
- RASSADİN, Valentin İ. (1978), *Morfologiya tofalarskogo yazıka v sravnitel'nom osveçenii*. Moskva: Nauka.
- RENTZSCH, Julian (2006), "Actionality operators in Uyghur". *Turkic Languages* 10: 193-219.
- Rusko-altayskiy slovar'* (1964), Moskva: İzd-vo Sovetskaya Entsiklopediya.
- ŞAMİNA, Lyudmila A. (1995), "Analitiçeskiye konstruksii skazuyemogo v tuvinskom yazıke". *Yazıki Korenıx Narodov Sibiri* 2: 23-39.
- ŞÇERBAK, A. M. (1981), *Oçerki po sravnitel'noy morfologii tyurkskix yazıkov – Glagol*. Leningrad: Nauka.
- ŞELYAKİN, M. A. (1987), "Sposobi deystviya v pole limitativnosti". Bondarko, A. V. (ed.) *Teoriya funktsional'noy grammatiki – Vvedeniye, aspektual'nost, vremennaya lokalizovannost', taksis*. Leningrad: Nauka. 63-85.
- , (2007), *Kategoriya aspektual'nosti Russkogo glagola*. Moskva: URSS.
- TIBIKOVA, A. T. (1966), *Slojniye glagoli v altayskom yazıke*. Gorno-Altaysk: GAOAKİ.
- UĞURLU, Mustafa (2003), "Türkiye Türkçesinde 'Bakış' ('Aspektotempora')". *Türkbilig*, 2003/5: 124-133.
- VENDLER, Zeno (1957), "Verbs and Times". *The Philosophical Review* 66, 143-160 (ayrıca bk. Vendler (1967), *Linguistics in Philosophy*. New York: Cornell University Press.).
- XARİTONOV, L. N. (1960), *Formu glagol'nogo vida v yakutskom yazıke*. Moskva-Leningrad.
- YULDAŞEV, A. A. (1965), *Analitiçeskiye formu glagola v tyurkskix yazıkax*. Moskva: Nauka.

Edebi Örneklerin Alındığı Kaynaklar:

- AÇ** (gazete) – *Altaydın Çolmonı*, Altay Türkçesinde haftada üç gün çıkan 8 sayfalık gazete.
AĆ (dinî kitap) – Muýtuyeva, Valentina A. & Çoçkina, Mayya P. (1996) *Altay Ćaŋ*, Gorno-Altaysk: GAT.
AK (roman) – Manitov, Sergey (1989) *Aş Kılгада*. Gorno-Altaysk: GAOAKİ.
AKIS (roman) – Kokışev, Lazar' (1980) *Altaydın Kıstarı*. Gorno-Altaysk: GAOAKİ.
KĆ-II (roman) – Tölösov, Küügey (1987) *Kadın Ćaskıda II*. Gorno-Altaysk: GAOAKİ.
Ö (roman) – İvanov, Anatoliy (1984) *Öştöjü*. Gorno-Altaysk: GAOAKİ.